

From “Jahāngīrī” (Conquest) to “Jahāndārī” (Governance): Foundations of the Establishment of Patrimonial Monarchy in Traditional Iran

Hojjat Kazemi

Associate Professor, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran,
Tehran, Iran. Email: Hkazemi57@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
10 March 2025
Revised version
received:
7 April 2025
Accepted:
12 April 2025
Available online:
22 December 2025

Keywords:
Iran,
Charismatic Authority,
Traditional Authority,
Tribes,
Patrimonial Monarchy,
Max Weber

ABSTRACT

Objective:

The establishment of the state in pre-modern Iran was typically accomplished through the successful conquests of a tribal coalition led by a charismatic warrior. The culmination of this tribal conquest process was the formation of an unstable state. However, these states subsequently underwent significant structural and functional transformations. This study examines the reasons, dimensions, and outcomes of this historical transition by addressing three questions: What necessitated the shift to a more institutionalized state? What were the key components of this transformation? What type of state was ultimately established in traditional Iran as a result of these transformations?

Findings show that the inherent instability of conquest-based states and the demands of governing vast territories drove this transition, yielding quantitative and qualitative changes in state structure and function. Drawing on Max Weber’s theoretical framework, this article conceptualizes the transition as a shift from “charismatic domination” to “traditional domination.” Key elements included changes in the concept of the state and the adoption of a centralized monarchical model, the weakening of tribal military forces and the establishment of a slave-based army, the revival of Iranian bureaucracy, the organization of a financial system, the suppression of centrifugal forces, integration with subjugated societies, and a series of symbolic actions. However, not all conquering groups achieved equal success in this transition, and this disparity significantly influenced the durability and fate of the states they founded.

*Cite this article: Kazemi, Hojjat (2025) “From “Jahāngīrī” (World-Conquest) to “Jahāndārī” (World- Governance): Foundations of the Establishment of Patrimonial Monarchy in Traditional Iran”, *Fasl’ nāmeḥ-ye siyāsāt (Politics Quarterly)* 55, (4): 1055-1085, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.391856.1008318>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

<https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.391856.1008318>

Extended Abstract

This article examines dominant approaches to analyzing state formation in pre-modern Iran, which typically fall into two frameworks influenced by modern social science: those emphasizing class struggle (the orthodox Marxist approach) and those centered on the management of scarce water resources (the theory of Oriental Despotism). The study begins by critiquing these established models. It then proposes an alternative perspective by synthesizing Ibn Khaldun's concept of tribal *asabiyyah* (social cohesion) with Max Weber's analysis of charismatic authority. According to this synthesized view, state formation in pre-modern Iran is understood as a process initiated by successful conquests led by a charismatic warrior at the head of a tribal coalition. The culmination of such a conquest was the establishment of a precarious and unstable state, fundamentally centered on the authority of its charismatic leader. A central aim of this article is to analyze the reasons, dimensions, and outcomes of the significant structural and functional transformations these states underwent in subsequent stages. To achieve this aim, the article addresses the following three questions:

1. What factors necessitated the transition from a state based on charismatic-tribal authority to a more institutionalized form of government?
2. What were the defining characteristics, core elements, and foundational pillars of the subsequent transformation in the state's structure and function?
3. Ultimately, what specific type of state emerged in traditional Iran as a result of these historical transformations?

The article's conclusions are derived from a critical engagement with Ibn Khaldun's concept of *'asabiyya* and an application of Max Weber's analysis of the transition from charismatic to traditional authority.

Ibn Khaldun, influenced by a certain nostalgia for tribal *asabiyyah* and its perceived primacy over urban civilization, interpreted the shift from a rudimentary tribal state to an institutionalized monarchy as a process of decline—a weakening of social cohesion leading inevitably to the state's collapse. Consequently, he did not seriously examine the underlying necessities driving this transformation. In contrast, Max Weber's analysis, while acknowledging the revolutionary power of charismatic movements, highlighted their inherent instability. He argued that such authority is fundamentally volatile and incompatible with the routine demands of daily life and economic stability. From a Weberian perspective, factors including the death of the charismatic leader, the impossibility of maintaining a permanent state of exception, the pressures of adapting to routine administration, and the elite's desire to secure their power and privileges collectively necessitate a transition from charismatic to traditional authority. The evolution of unstable conquest states into stable "patrimonial monarchies" in traditional Iran serves as a definitive illustration of this Weberian transition.

Guided by this theoretical framework, the article demonstrates that the states established by tribal coalitions in Iran following the Turk-Mongol invasions were characterized by inherent instability. These political formations exhibited several destabilizing features:

First, the stability of the entire coalition was critically dependent on the personal authority of the charismatic leader, whose death consistently placed the state at risk of immediate collapse. Second, the coalition itself was inherently fragile,

undermined by the perpetual internecine conflicts endemic to tribal societies. Third, the allied tribes participated primarily for material gain and spoils; when these expectations were unmet, former allies could rapidly become enemies. Fourth, a core Turkic political belief held that governance and conquered territory belonged collectively to the entire ruling clan, a principle that structurally prevented the centralization of power. Fifth, the need to satisfy the material interests of the ruling clan and tribal leaders—often through the mechanism of the **iqta'* (land grant) system—resulted in the continuous fragmentation of both power and territory. Sixth, the very social structure of the tribes, while agile and effective for rapid conquest, was ill-suited for the complex administration of a large, sedentary population and territory. Finally, an economic model based on plunder, which tribal culture often valorized, was fundamentally incompatible with the requirements of a stable state economy reliant on sustained agriculture and long-distance commerce.

Therefore, the article's findings indicate that the inherently unstable nature of the state established by charismatic leaders, combined with the imperatives of governing a vast territory, propelled the conquerors toward an inevitable transition in the state's structure and function.

The core of the article addresses the second research question by identifying and explaining the seven pillars that constituted the quantitative and qualitative transformation of the state's structure and function.

The first pillar was a fundamental transformation in the ideology and practice of the state, marked by the acceptance of a centralized monarchy model. Following the death of the founding charismatic leader, his ideology and governing practices coalesced into a new legitimizing tradition for his successors. However, this nascent tradition was contested; tribal chiefs and the leader's original companions invoked it to emphasize their own right to participate in determining the new ruler and to engage directly in governance, creating a persistent tension between centralizing authority and tribal power-sharing.

On the other hand, members of the ruling family, adhering to the Turkic notion that governance was the collective property of the entire clan, insisted on the division of power among prominent relatives. In direct opposition to these centrifugal forces, the monarchs (sultan/shah), inspired by the pre-existing Iranian concept of absolute and divinely-sanctioned kingship, actively sought to concentrate all authority in their own person and establish a hereditary line of succession, typically through the eldest son. Iranian bureaucrats, exemplified by figures like Khwaja Nizam al-Mulk, were the primary theorists and proponents of this centralizing interpretation. An element deeply intertwined with this monarchical tendency was the deliberate adoption of the sophisticated Iranian tradition of statecraft and administration, of which these very bureaucrats were the custodians and representatives.

The second pillar involved the deliberate weakening of tribal military forces and the concurrent establishment of a slave army. While the tribes were the foundational pillar of the initial conquest state and thus viewed themselves as partners in governance, their loyalty to any single ruler was inherently unstable, with a constant risk of rebellion. To stabilize the state and secure the monarch's position, it became necessary to create a new, loyal military institution. This pivotal transition was achieved through the formation of a **ghulam** (slave soldier) army, which represented a major shift in the state's power base from autonomous tribal forces to a professional military beholden solely to the monarch.

The third pillar was the revival and systematic utilization of pre-existing Iranian bureaucratic structures. The administration of vast conquered territories demanded a sophisticated knowledge of governance and established institutions that the tribal conquerors inherently lacked. Iran, however, possessed a deep-rooted tradition of statecraft, complete with complex institutions, administrative rules, and standardized procedures. The custodians of this system—the bureaucratic class—as they had done with previous conquerors, swiftly entered the service of the new Turkic rulers. They thereby became the essential executive arm for managing the empire's fiscal, administrative, and day-to-day affairs.

The fourth pillar involved the critical organization of a formal fiscal system. Establishing a regular mechanism for state revenue and expenditure was essential to transition from a disorganized, plunder-based tribal economy to a sustainable state economy. This transformation was accomplished by reviving and adapting the sophisticated tax system inherited from the Sasanian era, and through the strategic innovation of the *iqta'* and *tiyul* systems, which allocated land revenues to finance the military and reward service.

The fifth pillar entailed the systematic weakening of centrifugal forces. To create a cohesive state structure, it was necessary to overcome the dispersion of power and reduce the multiplicity of autonomous centers. This was achieved through a dual strategy combining coercive measures with negotiated settlements. The coercive approach involved the direct application of force to subjugate local rulers and integrate their territories under central authority. Conversely, the compromise approach resulted from bargaining, which led to a mutual recognition of authority between the central government and local powers.

The sixth pillar involved the strategic integration of the state with the subjugated society. Although founded on conquest, the state's long-term continuity required two critical steps: first, developing a legitimizing mechanism to gain the acceptance of the governed population for the new political order; and second, expanding the state's inclusivity by establishing formal links with influential social forces. These forces included urban notables—such as the ulama (religious scholars), sheikhs, major merchants, and sayyids (descendants of the Prophet)—as well as tribal chiefs, local power brokers, and landowners.

The seventh and final pillar consisted of symbolic measures designed to project authority and cultivate legitimacy. These actions included establishing a grand and prosperous capital city, founding a magnificent royal court, adhering to elaborate courtly traditions and ceremonies, creating enduring civilizational infrastructure, and acting as a patron of religion, science, and the arts.

The successful realization of these seven elements led to the establishment of the "Iranian patrimonial monarchy." However, not all conquering groups achieved this transition equally. The Seljuks and Safavids were the most successful, establishing vast empires. The Ghilzai Afghans were the least successful, failing to consolidate their rule and collapsing rapidly. Other groups fall between these extremes. The scale and durability of the resulting states were a direct function of their success in implementing this transition.

از جهانگیری به جهانداری:

بنیادهای استقرار سلطنت پاتریمونیاال در ایران سنتی

حجت کاظمی

دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Hkazemi57@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله: پژوهشی	تأسیس دولت در ایران پیشامدرن از رهگذر فتوحات موفق یک ائتلاف ایلی صورت می‌گرفت که در رأس آن جنگاوری فرهمند قرار داشت. فرجام فرایند فتوحات ایلی تأسیس دولتی مستعجل و ناپایدار حول رهبر فرهمند بود. اما این دولت‌ها در مراحل بعدی دگرگونی‌های ساختاری و عملکردی مهمی را تجربه می‌کردند. هدف اصلی این تحقیق بررسی دلایل، ابعاد و نتایج این گذار تاریخی است. برای تحقق این هدف در پی پاسخگویی به سه پرسش هستیم: چه عواملی موجب ضرورت یافتن گذار از شکل اولیه دولت به سنخ نهادینه‌تر آن می‌شد؟ مختصات، عناصر و ارکان تحول در ساختار و عملکرد دولت شامل چه مواردی بوده است؟ نتیجه‌نهایی این تحولات استقرار چه گونه‌ای از دولت در ایران سنتی بوده است؟
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سرشت ناپایدار دولت تأسیس‌شده توسط جنگاوران فرهمند و الزامات اداره سرزمینی بزرگ، فاتحان را به سوی گذاری سوق می‌داد که فرآورده آن تحولی کمی و کیفی در ساختار و عملکرد دولت بود. مقاله این تحول را به تأسی از مباحث ماکس وبر ذیل گذار از «سلطه فرهمندانه» به «سلطه سنتی» صورت‌بندی کرده است. ارکان این تحول شامل دگرگونی در اندیشه دولت و پذیرش الگوی پادشاهی متمرکز، تضعیف نظامیان ایلی و تأسیس سپاه غلامان، احیای ساختار دیوانسالاری ایرانی، سازماندهی نظام مالی، تضعیف نیروهای گریز از مرکز، پیوند یافتن با جامعه مغلوب و در نهایت مجموعه‌ای از اقدامات نمادین بوده است. تحقق موفقیت‌آمیز این فرایند به استقرار گونه سلطنت پاتریمونیاال ایرانی منجر می‌شد. البته همه گروه‌های فاتح در تحقق چنین گذاری موفقیت یکسانی نداشتند و همین مسئله بر دوام و سرنوشت دولت‌های تأسیس شده توسط آنان تأثیری کلیدی داشت.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها: ایران، ایلات، سلطه فرهمندانه، سلطه سنتی، سلطنت پاتریمونیاال، ماکس وبر	

* استناد: کاظمی، حجت (۱۴۰۴). از جهانگیری به جهانداری: بنیادهای استقرار سلطنت پاتریمونیاال در ایران سنتی،

فصلنامه سیاست، ۵۵ (۴)، ۱۰۸۵-۱۰۵۵.

<http://doi.org/10.22059/JPQ.2025.391856.1008318>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

دولت سنتی ایرانی پدیده‌ای پیچیده متعلق به گذشته‌های از دست‌رفته است. تلاش برای شناخت یک واقعیت پیچیده متعلق به گذشته همواره مستعد درافتادن در ورطه ساده‌سازی است. پرهیز از این ساده‌سازی از یک سو نیازمند کوشش بر شناخت این دولت در بستر زمانی خود و از سوی دیگر توجه به ابعاد مختلف آن است. از دیدگاه این مقاله شناخت دولت سنتی ایرانی زمانی ممکن خواهد شد که به نحوه تأسیس و نیروهای مؤثر در آن، فرایند تثبیت پس از تأسیس اولیه، ارکان تشکیل‌دهنده و مناسبات درونی میان آنها، منابع در اختیار دولت، سرشت رابطه ساختار دولتی با جامعه و در نهایت نحوه و سازوکار فروپاشی آن پرداخته شود.

هدف این تحقیق پرداختن به فرایند «تأسیس» و «تثبیت» دولت‌های ایرانی در فاصله قرن پنجم تا آستانه مشروطه است. منظور از مرحله تأسیس، مقطعی است که از رهگذر شکل‌گیری ائتلافی از ایلات (خارج یا داخل فلات ایران) حول جنگاوری فرهمند فرایندی از فتوحات موفق انجام می‌گرفت. فرآورده این فرایند شکل‌گیری دولتی بی‌سازمان و ناپایدار بود. اما پس از مقطع تأسیس اولیه، مرحله‌ای فرا می‌رسید که می‌توان آن را مرحله «تثبیت» دولت نامید. تمرکز اصلی این مقاله ارائه توصیف و تحلیلی از این فرایند تحولی است که ما آن را به تأسی از دانشوران ایرانی مرحله «جهان‌داری» نامیده‌ایم. برای تحقق این هدف در پی پاسخ به سه پرسش اصلی خواهیم بود: چه عواملی موجب می‌شد تا گذار از شکل اولیه دولت تأسیس‌شده توسط فاتحان به سنخ نهادینه‌تر دولت ضرورت بیابد؟ مختصات، عناصر و ارکان تحول در ساختار و عملکرد دولت شامل چه مواردی بوده است؟ نتیجه نهایی این تحولات استقرار چه گونه‌ای از دولت در ایران سنتی بوده است؟ فرضیه پژوهش آن است که سرشت ناپایدار شکل اولیه دولت تأسیس‌شده توسط رهبران فرهمند و مقتضیات اداره سرزمینی بزرگ فاتحان را به سوی گذاری سوق می‌داد که فرآورده آن تحولی کمی و کیفی در ساختار و عملکرد دولت و استقرار «سلطنت پاتریمونیال ایرانی» بود.

برای تحقق هدف خود ابتدا جایگاه رویکرد خود در شناخت دولت سنتی را در بین نظریات موجود مشخص خواهیم کرد. سپس مبادی نظری و مفهومی مقاله مشخص خواهد شد. گام بعدی مشخص کردن ارکان و عناصر گذار به سوی سلطنت پاتریمونیال سنتی است. در نهایت ارزیابی‌ای از نمونه‌های موفق و ناموفق تاریخی در این گذار ارائه خواهیم کرد.

رویکرد نظری تحقیق ملهم از جامعه‌شناسی تاریخی است. داده‌های مورد نیاز از اسناد و منابع دست اول تاریخی گردآوری و در پرتو مفاهیم برآمده از علوم اجتماعی تجزیه و تحلیل شده است.

۲. پیشینه بحث

رویکردهای غالب متأثر از علوم اجتماعی مدرن، منطق تأسیس دولت در ایران و جوامع اسلامی را در ذیل نتایج برآمده از ستیزه‌های طبقاتی (رویکرد ارتدکس مارکسیستی) یا منطق برآمده از مدیریت منابع آبی کمیاب (نظریه استبداد شرقی) تحلیل می‌کنند. از زاویه بحث این مقاله بزرگ‌ترین نارسایی هر دو رویکرد بی‌توجهی به مناسبات (ستیز و سازش) نواحی و اجتماعات ایلی و قبیله‌ای با اجتماعات یکجانشین و محوریت نیروی ایلی و قبیله‌ای در استقرار دولت در ایران در فاصله تهاجمات ترکی-مغولی تا ابتدای دولت پهلوی بوده است.

نگریستن به تاریخ جوامع خاورمیانه‌ای از زاویه محوریت نیروهای قبیله‌ای و نقش آنان در شکل‌گیری و زوال دولت در جوامع اسلامی نوآوری ابن‌خلدون بود. در نگاه وی کوچ‌نشینان به‌واسطه دارا بودن ترکیبی از عصبیت (همبستگی مبتنی بر خویشاوندی) و جنگاوری که خصوصیات برآمده از دشواری‌های معیشت و سبک زندگی آنان است، قادرند تا جوامع یکجانشین متمدن و مرفه اما فاقد همبستگی و جسارت را به قصد کسب غنیمت و افتخار تحت تهاجم قرار دهند. ابن‌خلدون به‌نحو نه‌چندان روشنی معتقد بود آنچه این نیروی بالقوه نیرومند را به‌سوی فراتر رفتن از قهر و غلبه و غارت مرسوم قبیله‌ای سوق می‌دهد، ظهور رهبران بزرگی است که به‌واسطه شخصیت برجسته و دستاوردهای خود قادرند تا در قوم و قبیله خود سروری بیابند، با ترکیبی از غلبه و وعده غنایم عصبیت‌های کوچک را به «عصبیت بزرگ» تبدیل کنند و با سلطه بر پادشاهی‌های فرسوده و فتح سرزمین‌های وسیع بنای پادشاهی را بگذارند (Ibn Khaldun, 2003, Vol.1: 249-266).

در الگوی چرخه‌ای ابن‌خلدون از حیات دولت، به‌صورتی طبیعی پس از بحث در خصوص مرحله تأسیس (کودکی)، باید به تحول در صورت و ماهیت دولت و صعود آن به مرحله تثبیت، شکوفایی و اوج (جوانی) پرداخته می‌شد. با این حال مباحث ابن‌خلدون در خصوص مراحل بعدی حیات دولت مبهم است. دلیل این ابهام و آشفتگی محوریت پدیده عصبیت قبیله‌ای در تحلیل خلدونی از ظهور و بقای دولت است. در نگاه وی عصبیت تمهیدی است که طبیعت در اختیار کوچ‌نشینان و بیابان‌گردان قرار داده است تا از رهگذر آن گرد هم آیند، بر دیگران هجوم ببرند و بقا و شرف خود را حفظ کنند (Ibn Khaldun, 2003, Vol.1: 240-241). مطابق این برداشت هرچه شرایط مادی زندگی دشوارتر باشد، عصبیت نیرومندتر خواهد بود و هرچه شرایط مادی بهبود یابد، عصبیت رو به زوال خواهد رفت. پس خروج کوچ‌نشینان از بیابان، صحرا و کوهستان و انتقال به شهرها به معنای تخریب شرایط مادی عصبیت و آغاز فرایندی از زوال لوازم بزرگی جنگاوران قبیله‌ای خواهد بود. ابن‌خلدون از گذاری از «مرحله اول» یا مقطع تأسیس دولت به نیروی عصبیت و جنگاوری به «مرحله دوم» سخن می‌گوید. این دوره با ویژگی‌هایی چون

تمرکز قدرت در نزد یک تن، پیوند گسستن از خویشاوندان قبایلی و اتکای به «یاران تازه»، ایجاد دربار و فراهم آوردن لوازم پادشاهی، تعیین ولیعهد، افزایش هزینه‌های تجملی، دریافت باج و خراج برای تأمین منابع مالی هزینه‌های سپاه و تجملات مشخص می‌شود (Ibn Khaldun, 2003, Vol.1: 350-352; وی این تغییر را به معنای پذیرش «عادات و شیوه‌های پادشاهی» توسط جنگاوران قبایلی می‌داند که موجب تباه شدن عصیبت و زایل شدن عوامل بزرگی می‌شود (Ibn Khaldun, 2003: 267-268). می‌توان گفت درک رماتیک ابن‌خلدون از عصیبت قبایلی و اصالت دادن به آن در مقابل زندگی مرفه شهری موجب می‌شود تا بحث وی در زمینه مراحل بعدی حیات دولت تأسیس شده توسط ائتلاف قبایلی صرفاً از زاویه آسیب‌شناسانه مطرح شود. برخلاف ابن‌خلدون بسیاری از دانشوران قدیم تحول بعدی دولت تأسیس شده توسط جنگاوران فرهمند را لازمه ایجاد پادشاهی بزرگ و پایدار می‌دانستند (Beyhaqi, 2008: 118). راوندی مورخ دوره سلجوقی این دگرگونی را تحت عنوان گذار از «جهانگیری» به «جهاننداری» مقوله‌بندی می‌کند و چنین گذاری را لازمه شکوه سلطنت می‌داند (Ravandi, 2006: 126). در ادامه بر مبنای یک قالب نظری جامعه‌شناختی به بحث در خصوص زمینه‌ها، ابعاد و ارکان این تحول خواهیم پرداخت.

۳. چارچوب نظری: از سلطه فرهمندان به سلطه پاتریمونیا

تأسیس دولت در جهان ایرانی (و اسلامی) در فاصله قرن پنجم تا پایان دولت قاجاری از رهگذر کنار هم قرار گرفتن عصیبت قبایلی و جنگاوران بزرگی شکل می‌گرفت که قادر بودند نیروی ازهم‌گسیخته قبایلی را به نیروی بالفعل با اهدافی مشخص تبدیل سازند (Kazemi, 2022). اگرچه نوآوری نظری ابن‌خلدون در مورد سرشت زندگی قبایلی و نیروی برخاسته از عصیبت برای درک این فرایند پرمایه است؛ ولی مباحث او در خصوص عنصر رهبری و نقش آن در این فرایند پراکنده و در حاشیه نوآوری اصلی او مطرح شده است. آنچه می‌تواند به‌عنوان مکمل بحث ابن‌خلدون مدنظر قرار گیرد، بحث ماکس وبر در زمینه سلطه فرهمندان و محوریت جنگ‌سالاران فرهمند به‌عنوان نیروی شکل‌دهنده به‌صورت اولیه دولت است. علاوه بر این بحث وبر درباره ویژگی‌های سلطه فرهمندان و منطق تحول آن به‌سوی شکل‌های دیگر سلطه می‌تواند راهگشای بحث در خصوص دلایل ضرورت یافتن تحول در ساختار و عملکرد دولت تأسیس شده توسط جنگاوران قبایلی و عناصر این تحول این دگرگونی باشد.

برای وبر شخصیت «فرهمند» فردی است که «از موهبت‌های جسمی یا روحی» بهره دارد و مردم اعتقاد دارند که این موهبت‌ها «مافوق طبیعی» هستند و به همین دلیل از او اطاعت می‌کنند (Weber, 2008: 278). «قهرمانان جنگ» در کنار رهبران مذهبی در دوران سنتی و

سیاستمداران برجسته در دوران مدرن؛ نمونه‌های شخصیت‌های صاحب «کاریزما» یا «فره» تلقی می‌شوند (Weber, 2014: 454-455).^۱ اگرچه وبر سه گونهٔ آرمانی سلطه (فره‌مندان، سنتی، قانونی-عقلایی) را بر حسب نوع ادعای مشروعیت آنها دسته‌بندی می‌کرد؛ اما برخلاف برداشت فروکاست‌گرایانه تفسیرهای فرهنگی، معتقد بود که هر نوع سلطه با شکل خاصی از دستگاه اداری و سازمان اقتصادی درهم‌تنیده است (Kazemi & Ahmadian, 2023). برای وبر گونهٔ آرمانی سلطهٔ فره‌مندان با ویژگی‌های زیر مشخص می‌شد:

سرشت فردی سلطه و اتکای سلطه به باور پیروان به خصوصیات ویژه و برگزیدگی شخصیت فره‌مند
ضرورت اثبات مداوم استثنایی بودن از طریق کارهای خارق‌العاده و دستاوردهای شگرف
سرشت انقلابی، ضدیت با سنت، روزمرگی و ادعای داشتن رسالت برای ایجاد نظمی جدید
تشکیل اطرافیان رهبر فره‌مند از مریدان و پیروان دارای پیوند احساسی با رهبر فره‌مند
فقدان نهادهای دائمی مانند دستگاه اداری سازمان‌یافته و قواعد دیوانسالارانه
بیگانگی با قانون و مقررات تثبیت‌شده و اتکا به فرامین صادرشده از سوی رهبر فره‌مند
بیگانگی با اقتصاد نهادینه و تأمین مالی از طریق شیوه‌های نامرسوم مانند غارت، دریافت هدیه و...

جدول ۱. ویژگی‌های گونه آرمانی سلطهٔ فره‌مندان از نگاه وبر (منبع: نویسنده)

قهرمانان جنگی سخی از رهبران فره‌مند جهان سنتی بودند که مؤسس امپراتوری‌های بزرگ از جمله در جهان اسلام بودند. فره‌مندی آنها ناشی از کارهای «قهرمانانه» و دستیابی به پیروزی‌های بزرگ بود که موجب باورمندی اطرافیان به برگزیدگی آنها و گرد آمدن انبوهی از گروه‌ها حول آنها می‌شد. در برجسته‌ترین نمونه‌ها، میل به فتح و پیروزی را با نوعی باور به رسالت عقیدتی در نزد جنگاور فره‌مند آمیخته بودند (Weber, 2008: 279-282). سرشت جنبش‌های فره‌مندان به شدت انقلابی است و موجب تحرکی بزرگ در تاریخ می‌شود. ولی چالش حل‌ناپذیر آن بی‌ثباتی، ناپایداری و دوام اندک است. همین پاشنه آشیل موجب قرار گرفتن آن در معرض فروپاشی یا سوق یافتن به سوی نهادینگی و انطباق یافتن با شرایط عادی می‌شود (Weber, 2014: 467). وبر چند دلیل را برای شروع فرایند روزمرگی و عادی شدن سلطهٔ فره‌مندان نام می‌برد:

۱. برای بحثی مبسوط در مورد انواع مختلف کاریزما ر.ک: Collins, 2022

۱. مرگ رهبر فرهمند و ضرورت یافتن جانشین برای او خارج از الگوی فرهمندانه؛
  ۲. عدم امکان تداوم وضعیت استثنایی و ضرورت انطباق با شرایط عادی و روزمره؛
  ۳. خواست نزدیکان و هواداران رهبر برای تثبیت موقعیت، مشروعیت بخشیدن به امتیازات و تبدیل آنها به حقوق اکتسابی خود.
- وبر معتقد بود ضرورت‌های اقتصادی و «تأمین نیازهای معمولی»، «نیروی اصلی» سوق یافتن به‌سوی روال‌مندی و عادی شدن است. عدم موفقیت در چنین گذاری روزمره به معنای پایان سریع جنبش ایجادشده توسط رهبران فرهمند خواهد بود. اما در صورت موفقیت در این گذار، سلطه فرهمندانه به‌سوی سلطه سنتی یا عقلانی حرکت خواهد کرد. این فرایند برای فتوحات شکل گرفته توسط قهرمانان جنگی در قالب گذاری به‌سوی یک سلطنت نهادینه و دارای یک «دستگاه اداری منظم» تحقق می‌یابد (Weber, 2008: 284-287; Weber, 2014: 460-468; Bendix, 2017: 332). در حرکت از سلطه فرهمندانه به‌سوی سلطه سنتی عناصر و مؤلفه‌های زیر پدیدار خواهند شد:

کاهش اهمیت ویژگی‌های شخصی و فردی فرمانروا در خلق مشروعیت
میل به موروثی کردن حق فرمانروایی
تبدیل اطرافیان و هواداران رهبر فرهمند به یک قشر برگزیده و تصاحب مناصب و منابع اقتصادی توسط آنها
برآمدن یک سنت مقدس جدید حول محور گفتار و کردار رهبر فرهمند به‌عنوان منبع مشروعیت جانشینان
پیوند جانشینان با عالمان دینی و کسب حمایت آنها برای جبران کسری مشروعیت
شکل‌گیری یک دیوانسالاری سازمان‌یافته و پایدار به‌عنوان سنگر ثبات و روال‌مندی
ایجاد یک نظام تأمین مالی پایدار از طریق شکل دادن به سازوکاری دریافت خراج و مالیات، تبول‌داری و...
پدید آمدن انضباط

جدول ۲. عناصر گذار از سلطه فرهمندانه به‌سوی سلطه سنتی از نگاه وبر (منبع: نویسنده)

فراورده گذار از «جنبش» به «نهاد»، ظهور یک سلطنت پاتریمونیال مبتنی بر سنت، دیوانسالاری و اقتصاد منظم خواهد بود که متکی به رویه‌های تثبیت‌شده است (Weber, 2008: 280-288; Weber, 2014: 458). جانشینی موروثی، مشروعیت مبتنی بر سنت‌ها، سر برآوردن یک دستگاه اداری برای اداره سرزمین و اتباع، تبدیل اطرافیان به کاست حاکم، ثروت‌اندوزی شخصی، حامی‌پروری و اعطای مناصب و دارایی‌ها به افراد وفادار، پرداخت حق‌الزحمه در قالب مقرری یا اعطای زمین و... از ویژگی‌های سلطنت پاتریمونیال است. صورت متمرکز و افراطی

پادشاهی پاتریمونیا در ادبیات وبری با عنوان «سلطانیسم» شناخته می‌شود که با خصوصیات و چون تبدیل نهادها و دارایی‌های دولتی به دارایی‌های شخصی حاکم، کنترل شخصی حاکم بر همه امور، سیطره عملکرد و شیوه‌های رفتاری دلبخواهانه و... شناخته می‌شود. چنانکه آشکار است میان ساختار فرهمندانه و ساختار سلطنت پاتریمونیا تعارضی آشفتنی‌ناپذیر برقرار است. مباحث و بر در زمینه سلطه فرهمندانه و تحولات بعدی آن خطوط کلی مناسبی برای تحلیل دلایل و عناصر آنچه ما گذر از «جهانگیری» به جهاننداری» در ایران سنتی می‌نامیم، فراهم می‌آورد. با این حال همان‌طور که خود وی نیز هشدار می‌دهد مفاهیم مورد اشاره او نوعی گونه‌شناسی آرمانی هستند و تصور اینکه بتوان «تمامی واقعیت تاریخی» را در ذیل این سنخ آرمانی گنجانده امری غیرممکن است (Weber, 2014: 312-314). از این رو بهره‌گیری از مفاهیم او باید با حساسیت نسبت به انطباق آنها بر تاریخ ایران صورت گیرد.

۴. دولت تأسیسی شده توسط جنگاوران فرهمند و بحران‌های آن

الگوی سلطه شناخته‌شده در میان قبایل ساختاری ساده، غیرمتمرکز و مبتنی بر خودگردانی طایفه‌ای بود. در رأس هر قبیله و طایفه رؤسای وجود داشتند که گروه خود را مبتنی بر سنن قبایلی اداره می‌کردند (Schapera, 1963:38-41). نتیجه نبود قدرت مرکزی سیطره یک «وضع طبیعی» به شدت ستیزه‌آلود در میان قبایل رقیب بود. در مقاطعی استثنایی چون تجربه دولت قراختایی شکل ابتدایی‌ای از دولت شکل می‌گرفت که بیشتر شبیه یک «اتحادیه قبیله‌ای از هم‌گسسته» بود. در این نمونه‌ها یک فرمانروایی مرکزی شکننده بر مجموعه‌ای از طوایف خودگردان کنترل محدودی اعمال می‌کرد (Biran, 2005: 132-135, 141-143; Bosworth, 1992: 175).

ظهور جنگاوران فرهمند تحولی انقلابی در این وضعیت بود. آنها از متن ساختار قبایلی برمی‌آمدند، ولی به اتکای ترکیبی از ویژگی‌های فرهمندانه و وعده غنائم، قبایل پراکنده را حول خود انسجام می‌بخشیدند و نیروی نوظهور را معطوف به فتح سرزمین‌های دیگر می‌کردند. ائتلاف پیرامون رهبر سرشتی سلسله‌مراتبی داشت. در رأس این ائتلاف شخص رهبر و خاندانش قرار داشتند که رؤسای «قبیله حاکم» بودند. قبیله حاکم در پیرامون خود تعدادی «قبیله کانونی» داشت. قرار گرفتن یک قبیله در کانون به‌واسطه عواملی چون سرآمدان برجسته، جمعیت و نیروی جنگی، تبار، تقدم در پیوستن به ائتلاف، نقش‌آفرینی در پیروزی‌ها بود. تعدادی قبایل و طوایف دیگر نیز وجود داشتند که برحسب میزان تأثیر در طیفی مابین «قبایل مؤثر» تا «قبایل حاشیه‌ای» قابل دسته‌بندی هستند (Hasanzadeh, 2011).

برخلاف آنچه وبر در خصوص رابطه هواداران و رهبران فرهمند می‌گوید حتی در مواجهه با فرهمندترین رهبران (چهره‌هایی مانند چنگیزخان و شاه اسماعیل صفوی) باور اعتقادی مؤتلفان به رهبر با نوعی عمل‌گرایی، حسابگری و نفع‌طلبی درهم تنیده بود. برای مثال رفتار قزلباشان در برخورد با شاهان اولیه صفوی حاکی از همزمانی باور به سرشت نیمه الهی «مرشد کامل» و پیگیری منافع فردی و گروهی بود (Monshi Qazvini, 1999: 114-115, 150). در چنین شرایطی هر لحظه ممکن بود که یک عضو خاندان حاکم یا قبیله‌ای متحد به دلیل عدم تأمین منافع یا نارضایتی از وضعیت خود شورشی برپا کند. قتل جنگاور بزرگی چون نادر در توطئه مشترک سران قبایل تشکیل‌دهنده سپاه او نمودی تمام‌عیار از این وضعیت بود (Golestaneh, 1965: 7-15).

این رویکرد عمل‌گرایانه پیش از هر جایی در میان خاندان حاکم و نزدیک‌ترین خویشاوندان رهبر فرهمند سیطره داشت. در میان ترکان باوری نیرومند به سلطنت دودمانی وجود داشت که مطابق آن «دولت و کشور، ملک عشیرت و خاندان خان شمرده می‌شد» و شخص حاکم نماینده خاندان و دیگران شریک او در سلطنت به‌شمار می‌رفتند (Bartold, 1973, Vol.1: 570-571). بر این اساس انتظار می‌رفت که حاکم قلمرو فتح‌شده را میان فرزندان خود تقسیم کند. با چنین زمینه‌ای بود که طغرل و چنگیز مناطق فتح‌شده توسط خود را میان برادران و فرزندان خود تقسیم کردند. قبایل مؤتلف نیز خود را شریک ایل حاکم تلقی می‌کردند و انتظار داشتند که سهم خود را از غنائم، زمین‌های فتح‌شده و مناصب کسب کنند. این الگو در دوره سلجوقی و صفوی به رویه ثابتی در تعامل حاکمان و سرداران ایلی تبدیل شد.

پیامد مهم اجرای سنت اعطای سرزمین‌ها به اعطای خاندان و سرداران روند تجزیه دائم قدرت و عدم امکان شکل‌گیری سازمان دولتی منسجم بود. از سوی دیگر تقسیم نواحی و مناصب میان «امرای پایه سریر خلافت» موجب رقابت و درگیری شدید میان قبایل رقیب بود (Jenabadi, 1999: 379-412). عدم اجرای این سنت نیز به معنای عهدشکنی بود و خطر شورش و طغیان را به‌نحو خطرناکی بالا می‌برد. دولت‌های تأسیس‌شده توسط ترکان در ایران در حیات خود با تناقض برخاسته از این دوگانگی بحران‌ساز روبه‌رو بودند.

این تناقض در زمان حضور رهبر فرهمند ائتلاف کمتر امکان بروز می‌یافت. همان‌طور که بروکلمان عنوان می‌کند سرشت این دولت‌های تأسیس‌شده توسط فاتحان اولیه به‌گونه‌ای بود که نمی‌توانستند «مدت زیادی دوام کنند و رونق و رواج آنان آنها مربوط به دوران زمامداری رئیس ایل باکفایتی است که زندگی زیردستان خود را با جنگ و غارت ایلات مجاور تأمین می‌کند» (Brockelmann, 1967: 226). در نبود چنین چهره‌ای سرکشی امری عادی بود. در مدت ۵۰ سال حکومت قره‌قویونلوها ۱۰ شورش شاهزادگی برپا شد. در ۲۵ سال سلطنت اوزون حسن و یعقوب آق‌قویونلو نیز ۹ شورش شاهزادگی صورت گرفت که در آنها طوایف رقیب در قالب حمایت از

شاهزادگان رقیب عمل می‌کردند (Hasanzadeh, 2011). در نمونه سلطنت صفوی داستان صد سال اول چیزی جز «جنگ‌های قدرت بین قبایل رقیب ترک و غیر ترک قزلباش» و تلاش مداوم «حکام ولایات برای افزایش خودمختاری در برابر قدرت مرکزی» نبود (Luft, 2001: 9). یکی از اصلی‌ترین ریشه‌های کشتارهای خاندانی در همین مسئله نهفته بود.

به این موارد باید افزود که ساختار چابک و خشن قبایلی به‌رغم مناسب بودن برای شکل دادن به فتوحات از سستی و بی‌سازمانی آشکاری رنج می‌برد. سپاهیان ایلی تحت زعامت رؤسای خود بودند و این رؤسا برای خود حق خودمختاری و حتی حق ترک سپاه را قائل بودند. هر لحظه امکان داشت که به دلایلی چون نارضایتی از رفتار شاه و صاحب‌منصبان، نارضایتی از نحوه تقسیم غنائم گروهی سپاه را ترک کنند و حتی به دشمن بپیوندند. حکمرانان ترک بارها شاهد ناپایداری عهد و وفای مؤتلفان ایلیاتی و سستی قول رؤسای ایلی و تمایل بالای آنان به سرکشی بودند (Nishaburi, 1953: 30; Ibn Khaldun, 2004, Vol.4: 224; E'tesad al-Saltaneh, 1991: 28-30).

نگرش ایلات به مردم یکجانشین و شیوه زندگی آنها نیز مایه بی‌ثباتی دیگری بود. در تلقی آنان روستاییان و شهریان مردمانی ترسو بودند و غارت آنان حق طبیعی انسان ایلیاتی تلقی می‌شد. منگوقاآن زمانی که هلاکو را راهی فتح ایران می‌کرد هدف نهایی گشودن «مملکت یاغیان» را بیشتر کردن «یایلاغ و قیشلاق» مغولان عنوان کرد (Hamadani, 1994, Vol.2: 976-977). ولی مشکل آن بود اقتصاد مبتنی بر غارت وضعیتی ویرانگر، استثنایی و ناپایدار بود که با مقتضیات پادشاهی نهادینه انطباق نداشت.

مجموع این شرایط گذاری از شکل دولت بی‌سامان به‌سوی یک سلطنت سنت‌مدار و نهادینه را ضرورت می‌بخشید که بسیاری از فاتحان ترک، دیر یا زود در مسیر آن قرار گرفتند.

۵. ارکان و لوازم گذار از مرحله جهانگیری به جهاننداری

با ترکیب چشم‌انداز نظری و داده‌های تاریخی می‌توان گفت که گذار از شکل اولیه دولت تأسیس‌شده توسط فاتحان به شکل نهادینه دولت‌های ایرانی نیازمند هفت تحول بنیادین در اندیشه، ارکان، عملکرد دولت و روابط آن با جامعه بود.

۵.۱. تحول در اندیشه دولت و پذیرش الگوی پادشاهی متمرکز

گذار از شکل سلطه ناپایدار جنگاوران فرهمند به‌سوی پادشاهی تثبیت‌شده نیازمند چند تحول در اندیشه و عمل دولت بود.

یک جنبه از این تحول مسئله تثبیت حق حکومت و سلطه در نزد خاندان جنگاور فرهمند بود. مرگ رهبر فرهمند نقطه بحرانی مهمی در حیات دولت تأسیس شده توسط وی بود. شخصیت فرهمند او مانعی مهم برای بروز تعارضات درونی ائتلاف حاکم بود. غلبه بر این فقدان نیازمند تبدیل اندیشه‌ها و رویه‌های رفتاری رهبر فرهمند به سنت سازمان‌یافته بود تا بقای دولت تأسیس شده توسط وی تضمین شود. اقداماتی چون نگارش تاریخ فتوحات قومی و صورت‌بندی آموزه‌ها و قوانین تعیین شده و تقدس بخشیدن به رهبر فرهمند را می‌توان ارکان خلق این «سنت» دانست. نمونه برجسته تبدیل رویه و رفتار رهبر فرهمند به سنت مشروعیت‌بخش را می‌توان در دوره پس از مرگ چنگیزخان مشاهده کرد. چنانکه وقتی جانشین چنگیز منکوقآن برادرش هلاکو را راهی فتح ایران می‌کرد، به او تأکید کرد که «رسوم یوسون و یاسای چنگیزخان را در کلیات و جزوایات امور اقامت کن» (Hamadani, 1994, Vol.2: 976).

به‌واسطه خصلت مشروعیت‌بخش سنت نوپدید، گروه‌های مختلف حاضر در ائتلاف حاکم بر حسب منابع و ترجیحات خود درگیر منازعه‌ای حیاتی در صورت‌بندی و تفسیر این سنت بودند. گروهی که در رأس آن فرزندان و خاندان رهبر مؤسس قرار داشتند مدعی بودند که انتساب موجب می‌شود که آنان صاحبان طبیعی حق جانشینی باشند. در مقابل گروه دیگری شامل یاران، سرداران و سران نظامی قرار داشت که با استناد به نزدیکی خود به رهبر فرهمند، آگاهی از سنت و نقش خود در فرایند فتوحات و در نهایت تفسیر این سنت در بستر و افق سنن قبایلی تمایل داشتند که بر حقوق خود برای شرکت در گردهمایی تعیین حاکم از میان خاندان حاکم، مشارکت با آنان در امر حکمرانی و کنترل امور در شرایط جدید تأکید کنند. این دوگانه نیروی شکل‌دهنده به منازعات مهمی در بطن دولت‌های تأسیس شده توسط ترکان و مغولان بود (برای تحلیل تاریخ مغولان و ایلخانان بر این اساس ر.ک: Hope, 2022). البته در درون خاندان رهبر فرهمند نیز درگیری درونی دیگری وجود داشت. اعضای خاندان به تأسی از اندیشه ترکی سلطنت، بر حق جمعی خاندان بر سلطنت و سرزمین تأکید داشتند. درحالی‌که حاکمان بر تمرکز هرچه بیشتر قدرت در نزد خود پافشاری می‌کردند. رویکرد اخیر توسط دیوانسالاران ایرانی که خواستار تمرکز قدرت در نزد یک حاکم و عبور از آشفتگی قبایلی علاقه‌مند بودند، حمایت می‌شد. در همین قالب بود که خواجه نظام‌الملک به‌عنوان تداوم‌بخش اندیشه ایرانی‌شهری در مقابل ایده خلافت اسلامی و سلطنت خاندانی ترکی، اندیشه ایرانی سلطنت مطلقه فردی مورد تأیید الهی را پیش روی حکمرانان سلجوقی قرار داد. نتیجه تثبیت این الگو آن بود که سلطان نه از رهگذر قوریلتنای قبایلی، بلکه از طریق سنت جانشینی فرزند ارشد برگزیده می‌شد، کشور مایملکی شخصی تلقی می‌شد و مشروعیت او برآمده از جایگاه ظل‌اللہی و سایر منابع مشروعیت‌بخش بود.

طبیعی است که چنین گرایشی با مقاومت درون‌خاندانی و قبایلی روبه‌رو بود. این جدال مهمی در دولت‌های تأسیس‌شده توسط ترکان بود و هیچ‌گاه به صورتی پایدار حل نشد. همان‌طور که لاپیدوس می‌گوید بخش مهمی از «پویایی بعدی تاریخ ایران حول محور رابطه دولت یا اویماقها دور می‌زد» (Lapidus, 1997, 1, 382)

وجه دیگری از تحول در اندیشه و عمل فاتحان را می‌توان در گسترش برداشت آنان از مقتضیات اداره کشور مشاهده کرد. ذهنیت ایلی درک روشنی از مقتضیات اداره سرزمینی بزرگ نداشت و به همین دلیل نیازمند بهره‌گیری از دانش حکومت‌داری تداوم‌یافته در ایران بودند. این دانش در متون باقی‌مانده از دوره باستانی با عنوان «سنت ملوک پارس» و «قانون عقل جهانداری» خوانده شده است (Nameh-ye Tansar, 1975: 49,52). فاتحان عرب مسلمان و بعدها ترکان فاتح به این سنت حکومت‌داری روی خوش نشان دادند. طغرل که در جمع جنگجویان ترکمان، تازیکان را «سیم‌مایه و بی‌آلت» توصیف می‌کرد، در هنگامه فتح نیشابور خطاب دیوانسالاری خراسانی گفت: «پذیرفتم بدانچه گفتی کار کنم و ما مردمان نو و غریبیم، رسم‌های تازیکان ندانیم» (Beyhaqi, 2008: 636). ملکشاه که خواهان اطلاع از این بود که «کدام شغلست که پیش از ما پادشاهان شرایط آن به‌جا می‌آورند و ما نمی‌کنیم»، از بین آثار عرضه‌شده، نوشته خواجه نظام‌الملک را پسندید و درباره آن گفت: «این فصل‌ها چنان نوشته است که دل من خواست بر این مزیدی نیست، من این کتاب را امام خویش کردم و بر این خواهم رفت» (Tusi, 1965: 1-2). بدین ترتیب خواجه توانست با تداوم اندیشه ایرانی‌شهری و «رسم ملوک عجم» و تلفیق آن با تجربه خلافت و میراث سیاسی سامانیان و غزنویان، قالب و سرمشقی برای اداره سرزمینی بزرگ توسط ترکمانان ایجاد کند که تا آستانه عصر جدید پایدار ماند.

۵.۲. تضعیف نظامیان ایلی و تأسیس سپاه غلامان

دولت‌های سنتی ایرانی در مقام تأسیس، تثبیت و تداوم متکی به نیروی نظامی بودند. از این‌رو می‌توان آنها را دولت‌های نظامی دانست. با این حال ترکیب تشکیل‌دهنده بخش نظامی تأثیر مهمی در ماهیت دولت داشت. ترکیب اولیه سپاه فاتح نیروهای ایلی بودند، چراکه آنان خود را در امر سلطنت و مواهب آن شریک می‌دانستند. سرداران ایلی نه‌تنها مناصب اصلی را در اختیار داشتند، بلکه تحت عناوینی چون «اتابک» یا «آله» در کنار شاهزادگان قرار گرفته و به نام آنان در نواحی مختلف حکومت می‌کردند. تثبیت یک پادشاهی متمرکز بدون تضعیف بنیان ایلی دولت و کاهش اتکای آن به جنگاوران و سرداران ایلی ممکن نبود. چنین کاری می‌توانست موجب واکنش تند سرداران قبایلی شود و ناکام بماند. تهدید سلاطین، رها کردن آنها در موقعیت‌های

دشوار و حتی قتل آنان (در نمونه نادر) واکنش‌های مرسوم به این چالش بودند. موفق‌ترین تلاش توسط شاه‌عباس یکم و جانشینان او صورت گرفت. شاه که شاهد قتل مادرش توسط قزلباشان و سیطره آنان بر حکومت بود، بیزاری شدیدی از آنان داشت. از این‌رو پس از به قدرت رسیدن در چند مرحله کشتار آنان را رقم زد (Valeh Esfahani, 1999: 667-675, 851-852; Jenabadi, 2001). چنین اقدامی با گستره کمتری در دوره سلجوقی توسط ملک‌شاه و در دوره ایلخانی توسط غازان انجام گرفت. مقوم سیاست سرکوب، تبدیل سرداران قبایلی و فرزندان آنها به اعیان درباری بود. نظام‌الملک ضرورت این اقدام را ناشی از رفع «لال» و نارضایتی ترکمانان از کاهش قدرت می‌داند (Tusi, 1965: 121). ولی او انتظار داشت که این سیاست همزمان موجب گسستن از ریشه‌های ایلی و تغییر در منش و روحیه این گروه شود و آنها را تحت سیطره سلطان قرار دهد.

عنصر حیاتی تضعیف قدرت نیروهای قبایلی ایجاد پایگاه نظامی مستقل از ایلات برای دربار بود. سرمشق این الگو توسط معتصم عباسی ارائه شده بود که سپاهی از غلامان ترک ایجاد کرد و «پیوسته گفتی خدمتکار چون ترک نیست» (Tusi, 1965: 57). هدف این اقدام تثبیت قدرت مرکزی در مقابل سرکشی قبایلی بود (Hodgson, 1977, Vol.1: 481-482; Crone, 2003: 75-81). نظام‌الملک شاهد بود که سران قبایل ترکمان بعد از باری ملک‌شاه در شکست عمویش قاورد صراحتاً عنوان کردند که «اگر اقطاع و مواجب ما زیاده نخواهد سعادت سعادت سر قاورد باد» (Nishaburi, 1953: 30). از این‌رو در یکی از مهم‌ترین فصول *سیاست‌نامه* با عنوان «اندر لشکر داشتن از هر جنس» می‌نویسد: «چون لشکر همه از یک جنس باشند از آن خطر خیزد و سخت‌کوش نباشند و تخلیط کنند. باید که از هر جنس لشکر بود». لذا او از ضرورت آوردن گرجیان، دیلمیان، خراسانیان و شبانکارگان پارس به درگاه سخن می‌گوید (Tusi, 1965: 119).

اگرچه این سیاست در دوره‌های خوارزمشاهیان، ایلخانان و تیموریان با شدت و ضعف پیگیری شد، ولی این صفویان بودند که برای غلبه بر سرکشی قزلباشان با شدتی تمام به غلامان روی آوردند. به روایت ناظری ایتالیایی شاه‌عباس که «در خفا از قزلباش‌ها نفرت دارد» لذا «تقریباً تمام وزرا و منشیان و سایر صاحب‌منصبان را از میان تات‌ها انتخاب می‌کند و مشاغل نظامی را در دست غلامان یا فرزندان آنها متمرکز کرده است» (Della Valle, 1991: 346-351). در این گذار ساختار سپاه حرفه‌ای‌تر و نهادینه‌تر شد که نتیجه نهایی آن تثبیت موقعیت سلطنت بود (Ward, 2009: 45-47).

اگرچه در پژوهش‌های موجود در ارزیابی گستره سپاه غلامان و کاهش قدرت نظامیان ایلی اغراق صورت گرفته است؛ ولی این روند موجب تحولی در بنیاد دولت‌های تأسیس‌شده توسط ترکان و گامی مهم در راستای تبدیل آن به صورت جدیدی از دولت بود.

۵.۳. احیای ساختار دیوانسالاری ایرانی

اداره سرزمینی بزرگ نیازمند دستگاه اداری بزرگی بود که فاتحان قبایلی فاقد سابقه‌ای در مورد آن بودند. اعراب در جریان فتوحات اسلامی در فرایندی که ابن‌خلدون از آن به «تحول و تبدیل خلافت به پادشاهی» یاد می‌کند، از میراث دولت‌مداری ایرانی و رومی برای تثبیت سلطه خود بهره برده بودند (Ibn Khaldun, 2003, Vol. 1: 387-400, 453-454; Baladhuri, 1985: 60-61). ترکان فاتح نیز در همین مسیر قرار گرفتند و دیوانسالاران ایرانی را که بر «ملک واقف و مطلع» بودند، به خدمت گرفتند (Nishaburi, 1953: 23). این گروه وظیفه داشت «به قلم و دوات» سرزمین‌های فتح‌شده را اداره و به تدبیر خویش «سنگینی‌های کار سلطنت» بر دوش بکشد (Ibn Khaldun, 2003, Vol. 1: 452). به این ترتیب بود که در عصر سلجوقی اگر «در ایام دولت پدر [آلبارسلان] داد جهانگیری داده بود در نوبت ایالت پسر [ملکشاه] قاعده جهانداری را استحکامی تمام داد» (Aufi, 1982: 115-116). مغولان نیز در همین مسیر قرار گرفتند و خاندان‌های دیوانی مانند خاندان جوینی به خدمت درآمدند. بزرگ‌ترین نمود این تحول وزارت رشیدالدین در دوره غازان‌خان بود. در دولت صفوی نیز در جریان فتوحات شاه اسماعیل نیز «مرشد کامل» برای اداره کشور «منصب صدرات را به امیر سید شریف استرآبادی‌الاصغر شیرازی‌المنشاء، شفقت فرمودند» (Monajem Yazdi, 2018: 183). اما تا تعیین قزوین به پایتختی، سازمان دیوانی فاقد ساختار دقیقی بود. در این دوره و به فرمان شاه طهماسب «دستورالعمل دیوان» نوشته شد (Secretariat of Shah Soleyman Safavi, 2009: 28). برآمدن دیوانیان و اتحاد آنان با حاکم با تضعیف موقعیت نظامیان ایلی همراه بود. غلامان نظامی نیز به اقتضای تبار و پیشه تمایزی معنادار با دیوانسالاران داشتند. این مسئله تعارضی ماندگار میان اهل دیوان و اهل شمشیر ایجاد کرد که بازنده آن در اکثریت مواقع دیوانسالاران بودند که به‌واسطه فقدان پایگاه مستقل توانی برای محافظت از خود در مقابل خشم جنگ‌سالاران نداشتند.

۵.۴. ساماندهی نظام مالی: گذار از چپاولگری سازمان‌یافته به چپاولگری سازمان‌یافته

چپاولگری به قصد کسب غنائم الگوی ذهنی مطلوب فاتحان ایلی بود. ولی تأمین مالی مبتنی بر غارت با گذشت زمان بر ضد خود تبدیل می‌شد؛ چراکه دیگر رعیت و مالی برای غارت باقی نمی‌ماند. رشیدالدین فضل‌الله همدانی با ذکر اینکه مغولان تا زمان غازان‌خان «انواع ظلم و تعدی و تطاول» را بر رعایا روا می‌داشتند، عنوان می‌کند که ایلخان روزی در نشست با بزرگان مغول با توبیخ آنها گفت که «من جانب رعیت تازیک نمی‌دارم اگر مصلحت است تا همه را غارت کنیم، برین کار از من کسی قادرتر نیست به اتفاق بغارتیم لیکن اگر من بعد تغار و آش

توقع دارید و التماس نمایید به شما خطاب عنیف کنم و باید که شما اندیشه کنید که چون بر رعایا زیادتی کنید و گاو و تخم ایشان و غلها بخورانید من بعد چه خواهید کرد؟» (Hamadani, 1940: 268-269). خان مغول از ضرورت نوعی دوراندیشی و اعمال قدرت به شیوه‌ای ظریف‌تر و پایدارتر می‌گفت. نتیجه درک این ضرورت تحولی در الگوی تأمین مالی دولت بود. می‌توان با الهام از منکور اولسون آن را به گذار از «راهزنی بی‌ثبات»^۱ به «راهزنی باثبات»^۲ تعبیر کرد (Olson, 1993: 567-576). محدود کردن غارت افسارگسیخته، ایجاد چارچوب‌های نهادی و قاعده‌مند برای استخراج پایدار منابع از مردم مغلوب و شکل دادن به تمهیداتی برای بهبود اوضاع اقتصادی ارکان این تحول نظام مالی بود.^۳

شکل دادن نظام دخل و خرج دارای سامان نسبی شرط بنیادین این تحول بود. خواجه رشید روایت می‌کند تا قبل از غازان مرسوم نبود که «کسی حساب خزانه پادشاهان مغول نویسد یا آن را خرجی و جمعی معین باشد». چند خزانه‌دار وجود داشتند که دریافت و پرداخت را انجام می‌دادند «تا غایتی نامضبوط بود که آن را خیمه‌ای نبود و در صحرا برهم نهاده به نمدی می‌پوشانیدند و از این ضبط قیاس سایر احوال توان کرد» (Yousefi, 1969: 367). یک هدف اصلی در به‌کارگیری دیوانسالاران ایرانی، ایجاد خزانه منظم و سامان دادن به این وضعیت بود. سامان دادن به مالیات‌ها و منطبق کردن دریافت‌ها منطبق با توان رعیت ضرورتی بود که متون ایرانی آن را عامل رونق ملک و نشانه «عدل» سلطان می‌دانستند. از نشانه‌های دوره آشفتگی، انواعی از مالیات‌ها بود به دلخواه توسط عاملان مختلف بر رعیت تحمیل می‌شد که گاه تعداد آن به ۲۰ عنوان مختلف می‌رسید و مردمان را به افلاس می‌انداخت. تعیین دستورالعمل‌های منظم مالیاتی اقدام مهمی در «رعیت‌پروری» بود، چراکه به قول تیمور گورگانی مالیات‌گیری بی‌ضابطه باعث «ضعف مالی و فقر رعیت» می‌شد و این وضعیت «موجب کاستی خزانه و کاستی خزانه تفرقه سپاه و به‌دنبال آن زوال سلطنت» تلقی می‌شد (Hosseini Torbati, 1963: 360).

سوی دیگر این دگرگونی ایجاد سازوکار مشخصی برای تأمین نیازها و پرداخت دستمزد جنگاوران ایلی و غیرایلی بود. در دوره بی‌سازمانی چپاول و تعرض بی‌قاعده شیوه رایج تأمین مالی سپاه بود. پرداخت حقوق از خزانه تنها راه رفع این معضل رعیت‌سوز بود. سازوکار تأمین منابع مالی برای پرداخت حقوق در ساختار امپراتوری دریافت «خراج» بود. الگوی آماده‌ای از دوره ساسانی برای دریافت خراج باقی مانده بود که روایت مورخان مسلمان میراث انوشیروان بود که «قانون خراج همه جهان نهاد» (Ibn Balkhi, 1995: 398). شیوه‌نامه‌هایی برای دریافت خراج

1. Roving Bandit
2. stationary bandit

۳. برای کاربری مدل اولسون به رفتار مهاجمان قبایلی و تأسیس دولت ر.ک: Young, 2016; De la Sierra.

نواحی وجود داشت و عوامل اجرایی آن دبیران و مستوفیان مالیاتی بودند. ولی مسئله مهم این بود که در دنیای واقعی دستگاه دیوانی بزرگی برای تحقق این الگو در همه نواحی وجود نداشت. برای حل مشکل واگذاری زمین‌ها در قالب اقطاع، سیورغال و تیول‌دهی رایج شد. اقطاع در حقیقت سازوکاری برای حل همزمان رفع معضل گردآوری خراج‌ها و پرداخت هزینه‌های نظامی و اداری بود. در الگوی اقطاع که بعدها شامل عناوین دیگری چون سیورغال، تیول و الکا نیز شد، سلطان بخشی از زمین‌های دولتی یا حق دریافت خراج یک ناحیه را در ازای خدمات دولتی یا پرداخت مبلغی به خزانه در اختیار سران سپاهی و دیوانی قرار می‌داد (Kharazmi, 1983: 62). قالب اقطاع از دوره آل‌بویه تنظیم شد و نظام‌الملک در دوره سلجوقی به آن نظم و سازمان مشخصی داد. در دوره مغولی نیز بعد از یک دوره طولانی آشفتگی و غارت، غازان فرامینی برای احیای نظام اقطاع صادر کرد «مصلحت در آن است که از ممالک ولایاتی که بر راه گذر لشکر یایلاق و قشلاق ایشان افتاده و دائماً در آن ولایات بی‌راهی می‌کنند و به تغلب دیه‌ها و رعایا فرو می‌گیرند تمامت به اقطاع به لشکر دهیم و حصه هزاره هزاره معین گردانیم تا متصرف ایشان باشند و از آن خود دانند و چشم و دل ایشان سیر گردد» (Hamadani, 1994, Vol.2: 1476-1486). در دوره آق‌قویونلو اصلاحات مالی اوزون‌حسن در قالب متن موسوم به «قانون‌نامه حسن پادشاه» تدوین شد.

۵.۵. ایجاد تمرکز و تضعیف نیروهای گریز از مرکز

ویژگی پایدار سیاست در جوامع پیشامدرن سرشت پراکنده قدرت بود. در این وضعیت در کنار دولت مرکزی، همواره صاحبان نفوذ و حکومت‌های محلی در نواحی مختلف نقش‌آفرینی می‌کردند. در تاریخ ایران از یک سو تمایلی به ایجاد تمرکز بیشتر قدرت در دولت مرکزی وجود داشت و از سوی دیگر میلی به واگرایی و پراکندگی قدرت. میل به پراکندگی در دوره موسوم به «ملوک‌الطوایفی» به حد نهایی خود می‌رسید. برآمدن یک مدعی نیرومند به معنای دور جدیدی از کوشش برای از میان برداشتن این پراکندگی و ایجاد تمرکز بود. در متون باستانی ایران از این فرایند با نام گذار از «چندخدایی» به «یک‌خدایی» یاد شده است. در متن «کارنامه اردشیر بابکان» با ذکر اینکه ملوک‌الطوایف در ایران تدبیر توطئه‌آمیز اسکندر بوده تأکید می‌شود اردشیر «اندیشناک بود برین اختر و بخت که بهره‌ام مگر از کردگار نیست ایرانشهر را به یک‌خدایی بازآرم». این اورمزد فرزند شاپور بود که آرزوی نیای ساسانیان تحقق بخشید و «توانست ایرانشهر را به یک‌خدایی بازآرد» (Tabari, 1996, Vol.2: 580; Karnamah-ye Ardeshir Babakan, 1990: 31,62,68).

باور به ضرورت انقیاد قدرتهای محلی به عنوان لازمه ایجاد دولت قدرتمند در متون ایرانی پس از اسلام نیز امری بدیهی بود. با چنین زمینه و تأکیدی از دوره سلجوقی تا قاجار ایجاد و تثبیت دولت با تلاش برای از میان برداشتن قدرتهای محلی و ادغام ولایات در قدرت مرکزی همراه بود. در ابتدای فتوحات طغرل حدود ۲۰ حکومت محلی، در ابتدای فتوحات تیمور بیش از ۱۰ حکومت محلی و در ابتدای برآمدن شاه اسماعیل بیش از ۱۲ حکومت محلی در فلات ایران و پیرامون آن وجود داشتند (Ibn 'Arabshah, 1977: 22-59; Rumlu, 1978: 87). تأسیس دولت با برانداختن بخش مهمی از این قدرتهای محلی همراه بود. ولی شکنندگی ساختار دولتی در مرحله نخستین خود موجب برآمدن دوباره و مقاومت در برابر حکومت در حال استقرار بود. ضمن آنکه واگذاری ولایات به سرداران ایلی عامل جدیدی برای پراکندگی بود. تثبیت دولت نیازمند تثبیت و تعمیق سیطره دولت مرکزی در نواحی و ولایات بود. این تعمیق نفوذ در نواحی و ولایات از رهگذر طیفی از اقدامات از قهر و «سیاست جمعی» تا مصالحه و بده‌وبستان صورت می‌گرفت. موفق‌ترین و مشهورترین نمونه از این تلاش‌ها در دوره شاه‌عباس کبیر صورت گرفت. برای مثال مازندران و گیلان که قرن‌ها ناحیه‌های خودمختار تحت کنترل قدرتهای محلی بودند؛ با ترکیبی از قهر و مصالحه تحت کنترل مستقیم شاه درآمدند و در شمار املاک خالصه قرار گرفتند (Mostawfi Baqfi, 2011: 337-338; Fumani, 1935: 5-27, 122-123). شاه مناطقی که پیشتر تحت سیطره قزلباشان قرار گرفته بود نیز تحت سیطره دربار درآورد. در گرجستان، ارمنستان، لرستان، کردستان و عربستان (خوزستان) که صاحب‌خاندان‌های حکومتگر قدرتمندی بودند نیز با تحکیم قدرت دولتی، «والیان» شکل گرفتند. سانسون می‌گوید: «والی‌ها اولاد و بازماندگان سلاطینی هستند که پادشاه ایران کشورهای آنها را گرفته و آنها را به زور مطیع و فرمانبردار خود ساخته است ولی حکومت آن نواحی را برای خودشان باقی گذارده است» (Sanson, 1967: 58-61). اگرچه تمرکز قدرت هیچ‌گاه به صورتی کامل اتفاق نمی‌افتاد، ولی در سلسله‌های ایرانی این روند عنصر طبیعی فرایند تثبیت سلطنت بود.

۵.۶. پیوند یافتن با جامعه مغلوب

بنیاد فتوحات ایلی زور بود و به همین دلیل دانشوران اسلامی دولت و جامعه تأسیس‌شده بر این اساس را «تغلبیه» (مبتنی بر قهر و غلبه) می‌نامیدند که به نامشروع بودن آن اشاره داشت (Farabi, 1979: 180-183). حکومت مبتنی صرف زور و غلبه سرشتی ناپایدار یا حداقل پرهزینه دارد. کاستن از کاربرد زور در حکومت بر اتباع و تثبیت دولت نیازمند دو گام مهم بود: ۱. خلق یک سازوکار مشروعیت‌بخش و ۲. گستردن دایره شمولیت دولت و پیوند با نیروهای اجتماعی.

مشروعیت باور به موجه بودن سلطه یک گروه در نزد تابعان است. فرایند مشروعیت بخشی مستلزم پذیرش این توجیحات از سوی تابعان است. آشکار است که انگاره‌های مشروعیت بخش درونی فاتحان ایلی اغلب برای مردم مغلوب قابل پذیرش نبود. مشروعیت بخشی به سلطه فاتحان در نزد مردمان مغلوب نیازمند توجیهاتی برآمده و منطبق با باورها و ارزش‌های آنان بود. ناشی از درک چنین ضرورتی بود که یکی از خصوصیات فرایند تثبیت سلطه ایجاد سازوکارهای مشروعیت بخش متنوع بود. تأسیس و حمایت از نهادهای تولید معرفت همسو با قدرت، پشتیبانی از دانش‌های مشروعیت بخش در قالب اندرنامه‌ها، شریعت‌نامه‌ها، فلسفه سیاسی، عرفان و ادبیات و همچنین ترویج باورهای توجیه‌کننده نظم مستقر در نزد عامه ارکان این سازوکار مشروعیت بخشی بودند.

محتوای ایدئولوژی مشروعیت بخش اغلب خصلتی ترکیبی داشت که بازتاب آن را می‌توان در عناوین و القاب رسمی حاکم در متون رسمی (شامل القاب دارای تبار باستانی، دینی-عرفانی، ترکی-مغولی) دید. عنصر اصلی این ترکیب ایدئولوژیک اندیشه باستانی پادشاهی دارای تأیید الهی بود که در دوره اسلامی با عنوان «ظل الله» نامیده می‌شد و برای خواص و عوام جامعه ایرانی آشنا بود. سیاست‌نامه‌های ایرانی بر این اندیشه به عنوان منبع اصلی مشروعیت سلطان تأکید داشتند (Tusi, 1965: 7). مکمل این اندیشه کوشش خاندان‌های حاکم برای پیوند زدن تبار خود به پادشاهان باستانی و نامگذاری فرزندان خود به نام‌های ایرانی بود.

عنصر دیگر این ترکیب ایدئولوژیک بازگشت به اندیشه پیوند دین و دولت بود. در جامعه اسلامی (به مانند همه جوامع سنتی) باور بر این بود که «مهمات دین و دولت به هم پیوسته است» (Baghdadi, 1936: 102). فاتحان ایلی گرچه به واسطه پیشینه خود و نیز غلبه به قهر بر مسلمانان نمی‌توانستند مدعای دینی داشته باشند؛ ولی ضرورت‌های دولت اقتضای پیوند با نهاد دیانت را داشت (Gellner, 1989: 275-276). نیاز متقابل سلجوقیان و خلافت بغداد دو طرف را به تعاملی پرسود سوق داد که فرآورده آن برای فرزندان طغرل و جانشینانش تأیید دینی خلیفه و علمایی چون غزالی بود (Aqsera'i, 1983: 14-15; Minhaj-e Seraj, 1963, Vol.1: 245-248). آنها به واسطه جنگ با کفار لقب «غازی» و به واسطه نبرد با «بددینان» جایگاه حامی اهل سنت را کسب کردند. نظام‌الملک نهاد نظامیه را تأسیس کرد و عالمان همسو در شمار هسته مرکزی قدرت جامعه جدید قرار گرفتند. مغولان نیز که در ابتدا از پذیرش دین اسلام دوری می‌کردند، به تدریج در فاصله سلطنت احمد تگودار تا غازان‌خان به اسلام گرویدند. گروهش به اسلام به شکل‌گیری پیوندی نیرومند میان دربار مغول و عالمان منجر شد. در نتیجه «احترام و اعتبار قشر روحانی در ایران، پس از استقرار حکومت ایلخانی و اسلام آوردن سلاطین آن به اوج رسید» (Bayani, 1992: 517-518). وقتی اولجایتو، در ماجراجویی‌های مذهبی خود مدتی به تشیع گروید

و با شورش‌های سنیان در بغداد، اصفهان و شیراز روبه‌رو شد؛ خواجه رشید به او توصیه کرد که مقتضای حفظ سلطنت، همسویی باور سلطان با اعتقاد عمومی است. خان این توصیه را پذیرفت (Ahanchi & Ebadi, 2010).

مسیر صفویان مقداری متفاوت بود. خاندان صفوی که مدعی جایگاهی نیمه‌الوهی بودند؛ به‌جای پذیرش باور دینی عموم، در مقام مروجان تشیع در جامعه عمل کردند. موفقیت در این کار به معنای فراهم آمدن مشروعیتی بی‌نظیر برای آنان در ایران بود. تحول مهم در مسیر صفویان گذاری از تشیع غالبانه مطلوب قزلباشان به سوی تشیع فقهی در مقطع تثبیت دولت بود. همپای این تحول نقش و جایگاه فقیهان در ساختار دولت تقویت و جایگاه صوفیان تضعیف شد. ناظری مسیحی در دوران شاه سلیمان صفوی می‌گوید که آنها «بر صاحب‌منصبان دربار رجحان و برتری دارند» و عالی‌ترین مقام مذهبی یعنی «صدر خاصه» با خانواده شاهی وصلت می‌کند (Sanson, 1967: 38).

پیوند میان دولت و عالمان دینی جزئی از یک جهت‌گیری کلان معطوف به سهیم کردن گروه‌های اجتماعی مؤثر در نظم مستقر بود. این جهت‌گیری کلی از سویی از اتکای دولت بر زور عربان و حاملان آن یعنی جنگ‌سالاران قبایلی می‌کاست و از سوی دیگر با گسترش دربرگیرندگی دولت بر عمق اجتماعی آن می‌افزود. هسته اصلی این راهبرد کلی تقویت ارتباط با رؤسا و سرآمدان گروه‌های اجتماعی بود که در متون ایرانی از آنها به «اعیان» تعبیر می‌شد. علاوه بر علمای دینی، شیوخ صوفی، بازرگانان عمده، دیوانسالاران و اهل قلم، زمینداران و ذی‌نفوذان محلی تشکیل‌دهندگان اعیان بودند که برای حفظ موقعیت و کسب نفوذ همواره آماده همکاری با قدرت غالب بودند. از این‌رو به میزان آمادگی فاتحان این روند همکاری میان طرفین برقرار می‌شد. در این تحول دولت پایگاه اجتماعی خود را از ایلات فراتر می‌برد و به تدریج عناصری چون زمینداران، اشراف و اعیان شهری (شامل تجار، علما و خانواده‌های برجسته شهری) را نیز به نقاط اتکای خود می‌افزود و پیوند خود را با جامعه محلی تقویت می‌کرد (Woods, 1999: 14-15). اعطای مناصب و جایگاه در ساختار دولتی، تعیین القاب و موقوفات به‌منظور حمایت و تکریم، ازدواج‌های سیاسی از جمله اقدامات در راستای پیوند با اعیان بودند. در جریان این پیوندها بود که دگرگونی کمی و کیفی در ساختار قدرت و پیوندهای اجتماعی دولت روی می‌داد و چارچوبی یکپارچه اما متکثر شکل می‌گرفت که مارشال هاجسون از آن با عنوان «نظام اعیان-امیر»^۱ یاد کرده است (Hodgson, 1977, Vol.2: 91).

۵.۷. اقدامات نمادین

برآمدن یک سلطنت نهادینه با مجموعه‌ای از اقدامات نمادین همراه بود که هم پاسخی به برخی ضرورت‌های ایجاد پادشاهی پایدار بودند و هم وجهی نمایشی داشتند. خاندان‌های حکومت‌گر ترک در اوایل سلطنت خود تمایلی به اقامت در یک شهر مشخص و شکل دادن به دربار حکومتی نداشتند. چنانکه چنگیزخان و تیمور هر دو تا پایان عمر خیمه را بر کاخ ترجیح می‌دادند (Starr, 2019: 74). وجه ضروری و در عین حال نمادین برآمدن امپراتوری شکل دادن به پایتختی بزرگ بود که تنوع اجتماعی ویژگی آن بود (Armstrong, 1982: 168-175). مشهورترین نمونه تبدیل اصفهان به پایتختی صفویان بود که دگرگونی بزرگی در ساختار شهری ایجاد کرد. شکل دادن به یک دربار باشکوه و احیای سنت‌های درباری مشخصه دیگر این دگرگونی بود. رعایت تشریفات، پوشیدن لباس‌ها و جواهرات، آموختن سواد و تربیت فرزندان با سنت جامعه شهری از جمله وجوه این سنن درباری بود. سویه دیگر تحولات نمادین عبور از ویرانگری اولیه و اقدام به ساخت سازه‌های تمدنی بود. به قول مورخی در این دوره پادشاهان به «تقویت و تربیت دین و ... بنای خیرات از مدارس و خانقاه‌ها و مساجد و رباط‌ها و پل‌ها و آبگیرهای راه حجاز و تربیت علما و مجالست زهاد و ابدال و بذل کردن مال و آیین عدل را تازه گردانیدن و رسم سیاست زنده داشتن» می‌پرداختند (Ravandi, 2006: 29). علاقه به دانش، هنر، معماری و ادب و به تبع آن حمایت از فرهیختگان و هنرمندان عنصر مقوم این سازندگی بود که موجب شد دربار حاکمان ترک به جایگاه حمایت از فرهنگ و هنر ایرانی و تثبیت موقعیت فارسی به عنوان زبان دوم جهان اسلام تبدیل شود. این گذار همچنین با پایان کشتار، احیای کشاورزی، صنعت، تجارت و سکونتگاه‌های ثابت همراه بود. چنانکه به فرمان غازان که «در جمیع قری و قصبات ولایات فارس و عراقین و کرمان و آذربایجان حمامات و مساجد ساختند» (Khvandamir, 1993: 158).

تحول در اندیشه دولت و پذیرش الگوی پادشاهی متمرکز	تضعیف عنصر قبایلی و تأسیس سپاه غلامان	احیای ساختار دیوانسالاری ایرانی	پیوند با جامعه مغلوب از طریق خلق یک الگوی مشروعیت چندگانه و مشارکت دادن قشر اعیان	گذار از اقتصاد چپاولگری به سوی مالیه دولتی مبتنی بر خراج‌گیری و واگذاری اقطاع و تیول	تضعیف قدرت‌های محلی و ایجاد تمرکز نسبی	اقدامات نمادین (ایجاد پایتخت بزرگ، رعایت آیین‌های درباری، ایجاد بناها و تأسیسات، نشست و برخاست با علما و شاعران و دانشمندان، حمایت از علم، هنر و ادبیات)
--	---------------------------------------	---------------------------------	---	--	--	--

جدول ۳. عناصر گذار از دولت جنگاوران فرهمند به سلطنت پاتریمونیا (منبع: نویسنده)

با تحقق گذارهای هفت‌گانه چنانکه عروضی سمرقندی می‌گوید: «اوج دولت» یک خاندان فرا می‌رسید، ایامی که «علل ترفیع در نهایت «ساختگی» بود، یعنی «خزائن آراسته، و لشکر جرّار و بندگان فرمانبردار» و «جهان آباد و ملک بی‌خشم و لشکر فرمانبردار و روزگار مساعد و بخت موافق» (Aruzi Samarqandi, 1967: 49-52). پادشاهی ملک‌شاه در دوره سلجوقی، غازان در دوره ایلخانی، سلطان محمد در دوره خوارزمشاهی، شاهرخ در دوره تیموری، شاه‌عباس در دوره صفوی و در نهایت فتح‌علی‌شاه در دوره قاجاری نقاط عطف این تحول بودند. راوندی در مورد پادشاهی ملک‌شاه به‌عنوان اوج سلجوقیان می‌گوید: «پدران ملک‌شاه جهانگیری کردند و او جهانداری، درخت دولت نشانند و او برخورد و تخت سلطنت نهادند و او بار داد، پنداری عهد او جوانی دولت و بهار ایام ملک و طراز کسوت پادشاهی بود، عالم مسلم و رایت منصور و رعیت خشنود و بلاد معمور» (Ravandi, 2006: 126).

دوران ثبات و اوج در نظم امپراتوری با تأسیس ساختاری بر محور شخص حاکم و دربار او هم‌زمان بود که در ذیل آن سه بازوی اداری و نظامی و دینی وجود داشت. این ساختار مرکزی اگرچه تا حدودی در ولایات و نواحی حضور داشت، ولی مکمل و مقوم آن انبوهی از مصالحه‌های آشکار و پنهان با نخبگان ذی‌نفوذ و قدرت‌های محلی بود که به حاکم اجازه کنترل نسبی (هرچند نه عمیق) و اداره سرزمین را می‌داد. در بهترین حالت تعادل و توازنی میان عناصر ترکی، ایرانی و اسلامی، نظامیان و دیوانیان، نظامیان ایلی و غلامان، دین و دولت و در نهایت میان مرکز و پیرامون ایجاد می‌شد. می‌توان این وضعیت آرمانی را «تعادل امپرتوریایی» خواند که بقا و دوام خاندان حاکم را تضمین می‌کرد. این همان قالبی است که همسو با باسورث می‌توان آن را «الگوی دولت‌های اسلامی-ایرانی» نامید. در این الگو «در رأس آن سلطانی قرار داشت که به‌وسیله دستگاهی اداری از ایرانیان و سپاهی متشکل از اقوام مختلف تحت سرکردگی غلامان ترک پشتیبانی می‌شد» (Bosworth, 1992: 180-181). این سنخ دولت در جامعه‌شناسی تاریخی وبری «سلطنت پاتریمونیل» نامیده شده است.

۶. پویایی‌های روند گذار از جهانگیری به جهانداری

آنچه تاکنون گفته شده است می‌تواند این تلقی را ایجاد کند که گذار ترسیم‌شده در مباحث نظری و تاریخی فرایندی محتوم و گریزناپذیر بوده است. چنین برداشت یکپارچه‌ای از تاریخ، بیگانه از بینش تاریخی است. در واقعیت تاریخی ائتلاف‌های ایلی مختلف بعد از اسلام و خاندان‌های رأس آنان برحسب موفقیت در طی فرایند گذار مطرح شده، غلبه بر نابسامانی‌ها و گسیختگی‌های جاری در شکل اولیه دولت و ایجاد امپراتوری نهادینه با یکدیگر متفاوت بودند.

سرآمد ناکامان افغانان غلزایی بودند که تدبیر قبایل ترک‌زبان در گذار از گروهی چپاولگر به دولتی منظم را نداشتند. حزین لاهیجی می‌گوید گرچه دیوانیان صفوی آماده بودند تا به «جماعت کودن صحرانشین... قوانین سلطنت و جهانداری و راه و رسم معیشت و دنیاداری» بیاموزند؛ ولی آنان به رسم قتل و غارت بیشتر علاقه‌مند بودند (Lahiji, 1953: 62-63). حتی به فتوای ملا زعفران، مفتی افغانان «رقبات دفتری صفوی را که تشخیص قراء را دولتی و موقوفه و ملتی به درستی ربط می‌داد و در چهلستون ضبط بود به زاینده‌رود افکندند» (Jaberi Esfahani, 1943: 35).

آق‌قویونلوها و قراقویونلوها، افشاریان و زندیان به‌رغم درک ضرورت‌های تثبیت دولت، به دلایلی چون ضعف و آشفتگی خاندان حاکم، پراکندگی ائتلاف پشتیبان، دسترسی نداشتن به تجربه حکومت‌داری و اوضاع نامساعد در برداشتن گام‌های لازم ناکام بودند. آق‌قویونلوها به‌خصوص در دوره اوزون حسن اقداماتی صورت دادند، ولی شواهد حاکی از تداوم شیوه و رویه قبایلی در میان آنان است. مورخی صفوی در مورد صفات «حمیده» اوزون حسن در ایام سلطنت آورده که به مانند دوره ریاست ایل «مهمات کلیه و جزویه به مشافهه می‌گفتند و کسی را حاجت به وزیر و اهل دیوان نبود» بعد از نماز صبح به «دیوان پرسیدن» می‌نشست، «لباس درویشانه» می‌پوشید و مردمان برای طرح مسائل خود نزد او می‌آمدند. «منشین بلاغت‌نثار حاضر بودند احکام می‌نوشتند و می‌دادند» (Monshi Qazvini, 1999: 73-74). نادر اگرچه فاتحی یگانه بود، در پادشاهی بسیار بد عمل کرد و خاندان او نیز در حفظ و تثبیت میراث او قابلیت نشان ندادند. مؤسس زندیان به‌واسطه روحیات ایلیاتی به بی‌تکلف بودن و مردم‌داری شهره بود و جانشینانش نیز درگیر نبردهای خاندانی شدند. حورانی این سنخ از دولت‌های ایرانی را گونه‌ای «سلطنت‌های سرگردان» دانسته که ریشه پایداری در شهرها نداشتند، درگیر جابه‌جایی مداوم بودند، بوروکراسی آنها بسیار کوچک بود و کنترل محدودی بر مازاد کشاورزی داشتند (Hourani, 1991: 306-307). ایلخانان، خوارزمشاهیان و تیموریان وضعیت بهتری داشتند و به همین دلیل مدت بیشتری دوام آوردند. ولی ایجاد ساختاری نهادینه و باثبات موفقیت کامل نداشتند و سرشت دولت آنان شکننده بود و چون در معرض بحران به‌سرعت رو به زوال رفتند.

برجسته‌ترین نمونه‌ها فاتحانی بودند که موفق به تحقق بیشترین میزان از این لوازم شدند. در نتیجه امپراتوری‌های بزرگی چون سلجوقیان و صفویان را تأسیس کردند که عظمت و شکوه آنان در میان دولت‌های ایرانی پس از اسلام شهره است و دوام و پایداری آنها بیش از دیگر نمونه‌ها. با این حال حتی در این نمونه‌های موفق نیز روند طی شده و نظم پدیدارنده از گذارهای مطرح دارای تناقض‌های گریزناپذیری میان ارکان مختلف تشکیل‌دهنده ساخت دولتی و گروه‌های تشکیل‌دهنده نخبگان حاکم بوده است. ضمن آنکه وضعیت در مقاطع تاریخی مختلف

حیات این سلسله‌ها پرنوسان بوده است؛ بر این اساس تعمیم منطق حاکم بر شرایط اوج و شکوفایی آنان به دوره‌های ابتدایی و انتهایی آنها نادرست خواهد بود.

۷. نتیجه

بخشی مهمی حل معمای شناخت دولت ایرانی در دوران سنتی منوط به شناخت الگوی تأسیس و تثبیت این دولت است. تحقیق حاضر بر این مینا استوار است که اگرچه رویکرد ابن‌خلدونی فهمی عمیق از الگوی تأسیس دولت بر بنیاد ائتلاف‌های ایلی مهاجم ارائه می‌دهد، اما به‌واسطهٔ علقهٔ نوستالژیک وی به مقولهٔ عصبيت قبایلی، از درک تطور بعدی دولت و ضرورت‌های آن ناتوان است. تقویت بینش ما در این خصوص نیازمند یاری گرفتن از مباحث وبری در خصوص نقش و جایگاه کلیدی رهبران فرهنگد قبایلی در فرایند تأسیس این دولت‌ها و بحث غنی او در زمینهٔ چالش‌های سلطهٔ فرهنگدانه و گذار ناگزیر آن به‌سوی سلطهٔ سنتی در دوران بعد از فقدان رهبر مؤسس است.

مقاله بر این اساس تلاش کرده است تا بر اساسی خوانشی انتقادی از بحث وبری در خصوص گذار از سلطهٔ فرهنگدانه به‌سوی سلطهٔ سنتی درکی از تحول و تطور دولت‌های تأسیس‌شده توسط ائتلاف ایلات ترک‌زبان را به‌سوی شکل جدیدی از دولت ارائه دهد. این دولت را می‌توان «سلطنت پاتریمونیال» یا «امپراتوری پاتریمونیال» خواند. آنچه چنین گذاری را ضرورت می‌بخشید، سرشت ناپایدار و غیرنهادینهٔ سلطهٔ فرهنگدانه، بحران‌های برخاسته از سرشت ائتلاف ایلی مؤسس و در نهایت ضرورت‌های ادارهٔ سرزمین‌های فتح‌شده و انبوه مردمان مغلوب بود. این تحول که دانشوران سنتی ایرانی آن را ذیل عنوان «جهانگیری» به «جهانداری» مفهوم‌بندی کرده‌اند، متضمن گذاری در اندیشه و عمل معطوف به یک حکومت غیرمتمرکز به سلطنتی متمرکز حول یک سلطان قدرتمند، تضعیف نظامیان ایلی و برآمدن غلامان سپاهی، ایجاد نظم دیوانسالارانه، گذار از الگوی مالی مبتنی چپاول و غارت به‌سوی نظام مالی سازمان‌یافته، تضعیف قدرت‌های محلی و ایجاد سطحی از تمرکز قدرت، خلق و ترویج یک الگوی مشروعیت‌بخش به سلطه در نزد اتباع، گسترش پیوند دولت با جامعه از طریق مصالحه و جذب گروه‌های مختلف اعیان و در نهایت اقدامات نمادین مانند ایجاد یک پایتخت بزرگ، ایجاد دربار مرکزی، پذیرش و اجرای آیین‌های درباری، همسویی با مدنیت شهری، تعهد به عمران و رونق اقتصادی و حال رعیت بود. سرشت و سرنوشت دولت‌های تأسیس‌شده توسط ائتلاف‌های ایلی عمیقاً تحت تأثیر موفقیت یا عدم موفقیت آنها در این گذار چندی بعدی بود. ما تأکید داشته‌ایم الگوی ایده‌آل استخراج‌شده لزوماً در همهٔ تجربهٔ دولت‌سازی قبایلی به‌نحو یکسانی تجربه نشده است.

اما سلطنت‌های پاتریمونیال ایرانی علاوه بر عناصری که گفته شد، واجد ویژگی‌های بسیار مهم دیگری نیز بود که در مباحث مطرح در این مقاله مجال پرداختن به آنها فراهم نیامده است. نخستین سنخ این ویژگی‌ها، خصوصیات «پاتریمونیالی» سرشته با رگ و پی این سنخ دولت

است که بدون توجه به آن درک دولتی سنتی دچار چالشی جدی خواهد بود. ویژگی دیگر این دولت‌ها که کم و بیش در ادبیات موجود بدان پرداخته شده است، شیوه خودکامه و خودسرانه اعمال قدرت و سلطه توسط سلطان، کارگزاران و نهادهای دولتی بر اتباع است. اما کنار هم قرار دادن دو خصوصیت پاتریمونیاالیسم و خودسرانگی نباید این تصور را ایجاد کند که دولت‌های مدنظر ما دولت‌هایی قدرتمند بودند. ویژگی کلیدی دولت مورد بحث ما «ضعف» و نارسایی این دولت‌ها در تحصیل و تحقق شکلی از قدرت بود که در ادبیات جامعه‌شناسی تاریخی از آن تحت عنوان «قدرت زیرساختی» دولت یاد می‌شود. بحث در خصوص سه خصوصیت محوری دولت سنتی ایرانی را به مجال دیگری واگذار می‌کنیم.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده است.

سپاسگزاری

از سردبیر محترم فصلنامه سیاست و کارکنان این نشریه بابت زحمات سپاسگزاریم. همچنین از آقایان دکتر حبیب‌الله فاضلی و دکتر سجاد احمدیان که پیش از انتشار مقاله را خواندند و با پیشنهادهای خود به کاهش ایرادها کمک کردند نیز قدردانی می‌کنیم.

References

- Ahanchi, A., & Ebadi, M. (2010). Revisiting the Official Recognition of Shi'ism in Iran during the Reign of Öljaitü. *Shi'a Studies*, Vol. 8, No. 30, Summer. [in Persian]
- Aqsera'i, Karim (1983). *Mosamereh al-Akhbar va Mosayereh al-Akhyar*. Edited by Osman Turan. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Armstrong, John (1982) *Nations before Nationalism*. University of North Carolina Press,
- Aruzi Samarqandi, Ahmad ibn Omar ibn Ali Nizami (1967). *Chahar Maqaleh*. Edited by Mohammad Qazvini and Mohammad Mo'in. Tehran: Ibn Sina. [in Persian]
- Aufi, M. (1982). *Tazkireh-ye Lubab al-Albab* (First Half). Edited by Edward Browne. Tehran: Fakh-e Razi Bookstore. [in Persian]
- Baghdadi, Baha' al-Din Mohammad ibn Mu'ayyad (1936). *Al-Tawassul ila al-Tarassul*. Edited by Ahmad Bahmanyar. Tehran: Printing Company. [in Persian]

- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya (1985). *Futuh al-Buldan*. Translated by Azartash Azarnoush. Tehran: Soroush. **[in Persian]**
- Bartold, Vasily Vladimir (1973). *Turkestan-nameh (Туркестан в эпоху монгольского нашествия)*, Vol. 1. Translated by Karim Keshavarz. Tehran: Cultural Foundation. **[in Persian]**
- Bayani, S. (1992). Religion and State in Iran during the Mongol Period, Vol.2. Tehran: Jahād-e Dāneshgāhi. **[in Persian]**
- Bendix, R. (2017). *The Intellectual Portrait of Max Weber (Max Weber: An Intellectual Portrait)*. Translated by Mahmoud Rambod. Tehran: Hermes. **[in Persian]**
- Beyhaqi, Abu'l-Fazl (2008). *Tarikh-e Beyhaqi*. Edited by Ali Akbar Fayyaz. Tehran: Hermes. **[in Persian]**
- Biran, M. (2005). *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*. Cambridge University Press.
- Bosworth, Clifford Edmund (1992). *Islamic Dynasties*. Translated by Fereydoun Badre'i. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. **[in Persian]**
- Brockelmann, C. (1967). *History of the Islamic Peoples and States (Geschichte der Islamischen Völker und Staaten)*. Translated by Hadi Jazayeri. Tehran: Translation and Book Publishing Agency. **[in Persian]**
- Collins, R. (2020). *Charisma: Micro-sociology of Power and Influence*. Routledge.
- Crone, P. (2003). *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge University Press
- De la Sierra, Raúl Sánchez (2020). On the Origins of the State: Stationary Bandits and Taxation in Eastern Congo. *Journal of Political Economy*. 128(1).
- Della Valle, P. (1991). *Travelogue of Pietro Della Valle (Viaggi di Pietro Della Valle)*. Translated by Shoja' al-Din Shafa. Tehran: Scientific and Cultural Publications. **[in Persian]**
- E'tesad al-Saltaneh, Aliqoli Mirza (1991). *Eksir al-Tawarikh*. Edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Vismān. **[in Persian]**
- Farabi, A. N. (1979). *Siyasat-e Madaniyyeh*. Translated by Seyyed Ja'far Sajjadi. Tehran: Iranian Philosophy Association. **[in Persian]**
- Fumani, Abd al-Fattah (1935). *Tarikh-e Gilan*. Rasht: Shahpour Rasht State High School Publications. **[in Persian]**
- Gellner, E. (1989) *Plough, Sword, and Book: The Structure of Human History*. University of Chicago Press.
- Golestaneh, Abolhassan (1965). *Mojmal al-Tawarikh*. Edited by Modarres Razavi. Tehran: Ibn Sina. **[in Persian]**
- Hamadani, Rashid al-Din Fazlollah (1940). *Tarikh-e Mobarak-e Ghazani*. Edited by Karl Jahn. Hertford, England: Stephen Austin Press. **[in Persian]**

- Hamadani, Rashid al-Din Fazlollah (1994). *Jame' al-Tawarikh*, Vol. 2. Edited by Mohammad Roshan and Mostafa Mousavi. Tehran: Alborz. **[in Persian]**
- Hasanzadeh, E. (2011). "The Tribal Structure of Turcoman Governments and Political Instability." *Iranian History*, No. 5 (Serial 68), Summer and Autumn. **[in Persian]**
- Hodgson, M. G. (1977) *The Venture of Islam*, Vol. 1 & 2, The Classical Age of Islam The University of Chicago Press, 1977.
- Hope, M. (2022). *Power, Politics, and Tradition in the Mongol and Ilkhanid Empires (Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran)*. Translated by Seyyed Abolfazl Razavi. Tehran: Negarestan-e Andisheh. **[in Persian]**
- Albert Hourani (1991). *Tribes and States in Islamic History*. In: Philip S. Khoury and Joseph Kostiner (eds). *Tribes and State Formation in the Middle East*. University of California Press.
- Hosseini Torbati, A. T. (1963). *Tuzukat-e Timuri*. Tehran: Asadi Bookstore. **[in Persian]**
- Ibn 'Arabshah (1977). *Zendegani-ye Shegeft-Aur-e Timur*. Translated by Mohammad Ali Nejadi. Tehran: Translation and Book Publishing Agency. **[in Persian]**
- Ibn Balkhi (1995). *Farsnameh*. Edited by Guy Le Strange and Reynold A. Nicholson, with commentary by Mansour Rastgar Fasa'i. Shiraz: Fars Studies Foundation. **[in Persian]**
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (2003). *Muqaddimah*, Vol. 1. Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Scientific and Cultural Publications. **[in Persian]**
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (2004). *Al-'Ibar: Tarikh Ibn Khaldun*, Vol. 4. Translated by Abdulmohammad Ayati. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. **[in Persian]**
- Jaberi Esfahani, Haj Mirza Hassan Khan (1943). *Tarikh-e Esfahan va Ray*. Edited by Hossein Emadzadeh. Esfahan: Bina. **[in Persian]**
- Jenabadi, M. B. (1999). *Rowzat al-Safaviyeh*. Edited by Gholamreza Tabataba'i Majd. Tehran: Foundation for Mahmud Afshar Yazdi's Endowments. **[in Persian]**
- Karnamah-ye Ardeshir Babakan (1990). Translated by Qasem Hashemi Nejad. Tehran: Markaz. **[in Persian]**
- Kazemi, H. (2022). Charismatic Leaders, Tribal Coalition and State Formation: The Historical Sociology of State Establishment in Pre-modern Iran. *State Studies*, 8(30), September, 351–386. **[in Persian]**
- Kazemi, H., & Ahmadian, S. (2023). Max Weber and the Organizational-Economic Foundations of the Rise of the Vocational Politician. *Politics Quarterly*, Vol. 53, No. 4, March. **[in Persian]**
- Kharazmi, Abu Abdallah Kateb (1983). *Mafatih al-'Ulum*. Translated by Hossein Khadivjam. Tehran: Scientific and Cultural Publications. **[in Persian]**

- Khvandamir (1993). *Ma'athir al-Muluk*. Edited by Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Rasa. **[in Persian]**
- Lahiji, H. (1953). *Tarikh-e Hazin*. Esfahan: Ta'id Bookstore. [in Persian]
- Lapidus, Ira (1997). *A History of Islamic Societies*. Translated by Ali Bakhtiarizadeh. Tehran: Ettela'at. **[in Persian]**
- Luft, P. (2001). *Iran during the Reign of Shah Abbas II (Iran unter Schah 'Abbās II (1642-1666))*. Translated by Keykavous Jahandari. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. **[in Persian]**
- Minhaj-e Seraj, Q. (1963). *Tabaqat-e Naseri*. Vol. 1. Edited by Abdulhay Habibi Qandahari. Kabul: Pohani Press. **[in Persian]**
- Monajem Yazdi, K. (2018). *Zobdat al-Tawarikh*. Edited by Gholamreza Mahdavi Ravanchi. Tehran: Seminary and University Research Institute. **[in Persian]**
- Monshi Qazvini, Budaq (1999). *Javaher al-Akhbar*. Edited by Mohsen Bahramnejad. Tehran: The written heritage research institute. **[in Persian]**
- Mostawfi Baqfi, M. (2011). *Mokhtasar-e Mofid (Geography of Iran during the Safavid Era)*. Edited by Iraj Afshar and Mohammad Reza Abooei Mehrizi. Tehran: Foundation for Mahmud Afshar Yazdi's Endowments. **[in Persian]**
- Nameh-ye Tan Sar be Gushnasp (1975). *Edited by Mojtaba Minovi and Mohammad Esmā'il Rezvani*. Tehran: Kharazmi. **[in Persian]**
- Nishaburi, Zahir al-Din (1953). *Saljuqnameh*. Edited by Mirza Ebrahim Afshar and Mohammad Ramezani. Tehran: Kolaleh-ye Khavar. **[in Persian]**
- Olson, M. (1993). Dictatorship, democracy, and development. *American Political Science Review*, (87).
- Ravandi, Mohammad ibn Ali ibn Soleyman (2006). *Rahat al-Sudur va Ayat al-Surur*. Edited by Mohammad Iqbal. Tehran: Asatir. **[in Persian]**
- Rumlu, H. B. (1978). *Ahsan al-Tawarikh*. Edited by Abdulhossein Nava'i. Tehran: Babak. **[in Persian]**
- Sanson, N. (1967). *Sanson's Travelogue (Voyage ou Relation de l'État de Perse)*. Translated by Taqi Tafazzoli. Tehran: Ibn Sina. **[in Persian]**
- Schaper, I. (1963). *Government and Politics in Tribal Societies*. C.A. Watts & Co. Ltd.
- Secretariat of Shah Soleyman Safavi (2009). *Munshaat-e Soleymani*. Edited by Rasoul Jafarian. Tehran: Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. **[in Persian]**
- Starr, S. F. (2019). *Enlightenment in Eclipse (The Eclipse of Reason)*. Translated by Hassan Afshar. Tehran: Markaz. **[in Persian]**
- Tabari, Mohammad ibn Jarir (1996). *Tarikh-e Tabari*, Vol. 2. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Asatir. **[in Persian]**
- Tusi, Khwaja Nizam al-Mulk (1965). *Siyasatnameh*. Edited by Mohammad Qazvini and Morteza Modarresi Chahardehi. Tehran: Zavar. **[in Persian]**

- Valeh Esfahani, M. Y. (2001). *Iran during the Time of Shah Safi and Shah Abbas II*. Edited by Mohammad Reza Nasiri. Tehran: Association of Cultural Heritage and Eminences. **[in Persian]**
- Ward, S. R. (2009) *Immortal: a military history of Iran and its armed forces*. Georgetown University Press.
- Weber, M. (2008). *Religion, Power, and Society* (From Max Weber). Translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Hermes. **[in Persian]**
- Weber, M. (2014). *Economy and Society*. Translated by Abbas Manouchehri, Mehrdad Torabi Nejad, and Mostafa Emadzadeh. Tehran: Samt. **[in Persian]**
- Woods, J. E (1999). *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*. The University of Utah Press.
- Yousefi, G. (1969). Reflection of Social Conditions in the Works of Rashid al-Din Fadlullah. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, University of Mashhad, 3(5), Autumn. **[in Persian]**
- Young, Andrew T. (2016). What Does It Take for a Roving Bandit to Settle Down? Theory and an Illustrative History of the Visigoths (July 1, 2016). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2607309> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2607309>.

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

